

УДК 821.161.2 Слісаренко

І. М. Шкоріна

Харків

Проблемне поле роману О. Слісаренка «Хлібна ріка» на рівні тексту і підтексту

Романістика О. Слісаренка наразі є відносно досліджена в різних аспектах, проте його останній роман «Хлібна ріка» (1932) не набув новітнього осмислення й був мінімально вписаний в історію української літератури, оскільки довгий час сприймався як суто ідеологічний і розглядався без урахування підтекстового шару. Проте вважаємо цей твір саме таким, що може бути адекватно потрактований лише з огляду на підтекстові пласти змісту, які виявляють дійсну проблемну парадигму, передбачену автором.

Роман «Хлібна ріка» фактично лишився поза увагою критиків – і сучасників автора, і пізніших літературознавців. Рецензії та окремі згадки в розвідках були майже виключно негативними, а проблемне наповнення твору аналізувалося дуже поверхово (В. Агеєва, М. Наєнко, Ю. Лаврісюк, Р. Ленда). Роман називали «виробничим», розглядали як суто ідеологічний твір про колективізацію, тож поза увагою лишилися складніші проблемні рівні, які, як і в інших романах О. Слісаренка, утворюють широке проблемне поле.

Оскільки реконструкція проблемної парадигми «Хлібної ріки» може бути здійснена лише з урахуванням підтексту, нашою метою буде вивчення текстових і підтекстових проблемних рівнів роману з виявленням основних варіантів закладання автором поверхово не зчитуваних смислів.

Слісаренків роман прямо не виходить за межі офіційної ідеологічної доктрини, але й у фабулі, і в акцентуванні деяких неоднозначних аспектів закладено можливість альтернативного прочитання. У цьому контексті доречно згадати думки І. Дзюби щодо пріоритетів у прочитанні тогочасної художньої спадщини: «Нам, мабуть, треба заново вчитися читати літературу 30-х років. Заново осмислювати її матеріал... По-перше, в загальному її пафосі й тенденційності відрізняти авторське світоглядне від неминучого ритуального, що залізно диктувалося літературним режимом. По-друге, бачити малопомітні

відхилення від офіційної догми, які давалися тоді нелегко... По-третє, і в ортодоксально потрактованих картинах бачити той об'єктивний зміст, що перевищує ортодоксальну інтерпретацію, виходить за її межі...» [3:112].

Отже, у випадку з «Хлібною рікою» маємо ситуацію, коли очевидний зміст – оспівування соціалістичних змін, нового життя й нової людини – має бути збагачений сучасними дослідниками корпусом ідей, які виходять за межі тодішньої радянської ідеології і є наслідком настанови автора на правду.

У романі відбилася концептуальна риса українського мистецтва 30-х рр., відзначена Т. Гундоровою в контексті «погляду на соцреалізм як певний ритуал і систему кодів, котра стає складовою різних текстів, допомагає зрозуміти не лише форми ідеологізації радянської літератури, але й механізми її впливу на читача» [2:53]. На її думку, «майже сакральний зміст, який втілюють соцреалістичні коди, спрямований на підтримку ідеологічних установ: ідеї соціалізму як постійної і незмінної константи, що видозмінює всі процеси розвитку, ... весь розвиток людської природи» [2:54]. В О. Слісаренка маємо корпус згаданих соцреалістичних кодів, але крізь цю оболонку проглядає інша проблемна парадигма, яка далеко відстоїть від офіційної ідеології.

Із деякими застереженнями «Хлібну ріку» можна вважати продовженням авторських шукань, розпочатих у попередніх романах, – і передусім з огляду на проблематику. У першу чергу це стосується концептуального в «Чорному ангелі» філософського осмислення комуністичної ідеології та її місця серед інших світоглядних систем. У «Хлібній ріці» велику вагу має наскрізна для Слісаренкової романістики спрямованість у майбутнє, реалізована в кількох аспектах: це зображення крізь призму сприйняття героїв майбутнього країни, наголошення на зв'язку майбутнього й сучасності, створення картин ідеального суспільства. Напрошується пряме зіставлення з «Чорним ангелом», де осмислено минулі стани суспільного буття й пунктирно зроблені проєкції в майбутнє, – у «Хлібній ріці» цей аспект набуває детальнішої розробки.

На домінантності саме цього рівня проблематики О. Слісаренко відразу ж акцентує читацьку увагу за допомогою поетичного тексту, що виконує роль епіграфа до роману. (Подібний прийом було використано Ю. Яновським у

«Чотирьох шаблях», де поетичні епіграфи містилися перед кожним розділом, теж налаштовуючи читача на проблемні домінанти). Слісаренків поетичний вступ до «Хлібної ріки» пронизаний ідеєю зміни історичних епох, залежності майбутнього від сучасності, а разом з тим – плинності часу: «І розмотає час міток, / Натягне у майбутнє струни – / Ряснотний звуками місток...» [5:3].

Зображення майбутнього у творі виразно набуває утопічних рис – автор, як і в «Чорному ангелі» (хоча й менше), тяжіє до жанру утопії. Він опосередковано вказує на це за допомогою ремінісценції: «...мені хочеться іноді обернутися в Уельсівського героя, що заснув і прокинувся через кілька століть...» [5:102]. Картина ідеального суспільства, яким уявляють герої соціалістичне майбутнє, є суперечливою і сумнівною – і врешті майже перетворюється на антиутопію за допомогою майстерно дібраних внутрішньо суперечливих ознак. Так, героїня мріє про часи, коли постануть «...на місці наших Микитичів та Розлогого не брудні темні хатки, а світлі будинки, устатковані всіма вигодами культури, а в тих будинках люди не схожі на сучасних людей – здорові, веселі, культурні» [5:102–103]. Тут вбачаємо знакову помилку: героїня ставить матеріальне над духовним, вважаючи, що покращення побуту забезпечить духовне зростання.

Згадок про духовність у творі взагалі немає, не фігурують у соціалістичному майбутті й демократичні свободи, краса. На першому місці – раціональність, наголошена дотепною фразою про те, що ходитимуть «люди в раціональному одягові» [5:103]. Видається пророчою й задумана автором як гумористична й неправдоподібна до абсурдності репліка співрозмовника: «...тоді люди кохатимуться по телефону... Замовлятимуть так би мовити кохання» [5:103].

Загалом «Хлібній ріці» виразно властива така риса, як вимушена розпорошеність, розчиненість концептуальних письменницьких ідей, поглядів і оцінок у діалогах персонажів, у всьому вербальному тексті твору, – тому об'єктивний аналіз роману вимагає цитатного звернення до тексту, реконструювання з окремих реплік основної авторської ідеї.

Оскільки межею між старим і новим світом, за логікою героїв, є революція, автор подає роздуми про неї, прагнучи до її різновекторного осмислення – це є ще однією домінантою твору. Письменник досягає цього завдяки зображенню

революційних подій крізь призму свідомості різних за віком і світоглядом героїв. Олекса бачить її ідеалізовано й романтизовано: «Він чув, як скакали коні революції, він бачив, як у незайманих степах стрілами лягали нові шляхи, як прапори підносилися на нечувану височінь...» [5:80]. Але високість стилю одразу ж знижується зіставленням мрій із сучасністю і наголошенням на тому, що мрії кращі за реальність: «Олекса Павлюк отямився від мрій і озирнувся навколо» [5:80] – тональність визначає знижено-негативне слово «отямився».

При вилученні з довгого й тенденційного діалогу Одарки й Марка найбільш вагомих тез бачимо похмуру картину пореволюційної дійсності. Майже неприхована письменницька критика стосується духовної сфери буття соціуму: «...скільки ще в нас отого психологічного рабства, дикунства, некультурності» [5:102]. Усе це надає більшій об'єктивності Слісаренковому зображенню революції в романі, створеному в часи найбільших цензурних утисків.

На окрему увагу заслуговує й те, що О. Слісаренко не оминає проблеми тяжкого матеріального стану селян у період колективізації. Так, «несвідомі» селяни вважають, що «коли самі по собі господарювали, то й хліб був, а як почали в созах та колективах працювати, то й хліба нема» [5:29], що «зараз негаразд, що не вистачає краму, не вистачає машин і матеріалів» [5:30]. Показово, що Одарка не відкидає звинувачення, а підкреслює їх виправданість: «Ми кидаємо все на індустрію: хліб, вугіль, мануфактуру...» [5:30]. Тут автор виходить на новий рівень осягнення наскрізної думки про нівелювання людської особистості заради загальної мети: у «Хлібній ріці» вказується на те, що революція знецінює ціле покоління, яке має бути принесене в жертву ідеї побудови ідеального суспільства. В останній наведеній репліці Одарки автор вказує на трагічні обставини, які згодом призведуть до голодомору 1933 р. (роман написано в 1932 р., коли вже можна було побачити жахливу тенденцію).

Проблемні рівні, пов'язані з революцією, прилягають до проблемного гнізда, присвяченого осмисленню релігії. Релігійна проблематика має кілька напрямків вияву: по-перше, подане на потребу часу негативне ставлення ряду персонажів до релігії, по-друге, пошук у релігії полегшення та універсального ключа до розуміння довколишніх подій, по-третє, тлумачення комунізму як нової релігії.

В останньому аспекті, найбільш знаковому, бачимо прямі паралелі з «Чорним ангелом», тільки авторська думка у «Хлібній ріці» подається більш завуальовано, через розкидану протягом твору низку порівнянь і алюзій до біблійних текстів. Так, комсомольський осередок «складався з дванадцяти комсомольців, що їх куркулі та підкуркульники глузливо звали «дванадцятьма босяцькими апостолами» [5:26], дід Бараболя, коли став на бік Никодима, «як біблійний пророк стояв на порозі» [5:67].

Протягом твору неодноразово виникає мотив пророкування, що прямо узгоджується з тезою про комунізм як релігію: будь-якій релігії притаманна наявність своїх пророків, що потенційно доводить її істинність. Показовий момент викристалізовується при зіставленні цитат – функція пророкування переходить до тих, хто за радянську владу, наприклад, місцевої вчительки: «Пророкування Ганни Павлівни справилися» [5:107], тоді як серед тих, хто цій владі протистоїть, «На пси звелися пророки» [5:56].

Показово й те, що в «Хлібній ріці» боротьбу в пореволюційному селі можна тлумачити як ініціацію героїв. Це підкреслюється тим фактом, що герой «мінє своє прізвище на «Байрачний» на честь комунара Байрачного, що загинув у бою за комуну» [5:187]. Зміна імені – важливий компонент обряду ініціації в релігіях, перейменування «містить у собі архетипічну, міфологізовану основу (перейменувати – значить вийти за межі звичного, увійти в інший світ, інше середовище, самому стати іншим)» [1:61]. Той факт, що герой бере прізвище загиблого революціонера, як при хрещенні беруть імена християнських святих, є семантично значимим з огляду на можливість його співвіднесення з думками, висловленими в «Чорному ангелі» Карлюгою: «марксизм є кращий сорт релігії» [6:71]. У цьому контексті доречно згадати висловлювання Є. Мелетинського про «явне перетворення комуністичного атеїзму на релігію «навиворіт», компартії – на церкву, опозиції – на єретичні секти та ін.» [4:7].

Вірогідно, найглибшого філософського осмислення революція набуває при її реценсії дідом Бараболею крізь призму християнських уявлень і тексту Біблії. Для героя Біблія є джерелом розуміння сенсу революції та подальших подій, внаслідок чого письменник виходить на філософський рівень тлумачення

буремної доби, революційного хаосу в усіх його виявах. При цьому, якщо для старого Бараболі єдиною допомогою в складній ситуації є саме Біблія як джерело знання про світ, то стосовно інших героїв автором піднімається проблема освіти і друкованого слова як чинників, що виключно сильно впливають на розвиток людської особистості, світогляду.

Проблем освіти, ролі науки в житті людини О. Слісаренко торкається в романі в різних ракурсах; у ставленні до цієї сфери яскраво виявляють себе головні герої твору, протиставляються їх світоглядні позиції, розгортаються типові внутрішньосімейні конфлікти. Автор наголошує, що початок трагічного конфлікту між батьком і сином (Сидором і Никодимом Бараболями) було закладено в період дитинства останнього через негативне ставлення батька до освіти: «Не раз Никодим скуштував пужална з батькової руки, коли замість пильнувати хазяйські інтереси, син втоплював свою увагу в книжку» [5:9]. Конфлікт загострився в момент закінчення Никодимом школи, коли Сидір спалив книжки і змусив учителя виїхати з села.

Через ставлення до науки автор показує концептуальні відмінності у світогляді представників різних поколінь: це пошук істини в Біблії (дід Петро), відкидання науки й освіти як таких, що заважають зосередити увагу на досягненні матеріального добробуту (Сидір), прагнення за допомогою освіти, книжок здобути справжні знання, зрозуміти світопорядок і змінити його на краще (Никодим). Кожне покоління втілює панівну ідеологію свого часу, і, хоча автор найбільше симпатизує Никодиму, він не є категоричним щодо інших. О. Слісаренко, зокрема, не заперечує існування певного сенсу в поглядах діда, за якими (якщо продовжити й розширити подану в романі думку), усі світові конфлікти є одвічними, а часи та події, які здаються людині втіленням хаосу, вкладаються в якусь вищу логіку світопорядку.

Однією з центральних у романі лишається проблема конфлікту поколінь, загострена в часи кардинальних суспільних зрушень. Трагічні ситуації в родинах демонструють розкол у суспільстві, зумовлений світоглядними чинниками. Автор показує причини конфлікту, симпатизуючи одним героям і засуджуючи інших, але в підтексті виникає проблема непоправної руйнації

сім'ї – як одна з домінантних. Тут виникають прямі паралелі з романом «Чорний ангел», де також бачимо ворогування найближчих по крові людей через їх суспільно-світоглядні позиції. Семантична відмінність полягає в тому, що в «Чорному ангелі» це брати, а в «Хлібній ріці» – представники різних поколінь, чим зумовлюється накладання й перехрещення кількох проблем.

Особлива трагічність одвічного конфлікту батьків і дітей полягає в тому, що, навіть різко засуджуючи спосіб життя сина, дід Бараболя в душі переживає за нього, – це знаходить вияв в уявних бесідах з Сидором, внутрішніх діалогах: «Дід не насмілювався б таке говорити синові в його присутності. Син не став би слухати дурних теревень» [5:8].

Хоч і в устах виразно негативного персонажа – Сидора, – автор прямо співвідносить загострення конфлікту старшого й молодшого поколінь з подіями в суспільному житті, які зламали традиційну систему цінностей: «То ми колись у страху божому ходили, отця-матір почитали, а наші діти під таке повітря попали, що ні тобі страху людського, ані тобі божого...» [5:52]. Не на користь представникам влади служить і те, що вони радо сприймають зречення Никодимом батька й сестри (нехай і спричинене їх діями). Ця ситуація за всіма людськими законами мала б сприйматися як трагедія, а не як перемога нового світогляду, – і те, що відбувається навпаки, у підтексті несе приховану критику підміни загальнолюдських цінностей ідеологічними. Подібну ситуацію бачимо і при описі представника попереднього покоління – Сидора: для нього хазяйство (яке є для нього теж ідеологією) важливіше за сина: «Син сином, садиба садибою і її доля непокоїла Бараболю більше за долю сина» [5:121].

Але найбільшої трагічності й неоднозначності набуває проблема родинних стосунків при зображенні Никодима – ніби найбільш позитивного персонажа роману. Він демонстративно байдужий до родичів, які опинилися по інший бік при розколі сільської спільноти, і не виявляє емоцій щодо їх знищення чи вигнання. Так, Никодим і дід навіть «не вийшли проваджати арештованих» [5:123], серед яких був Сидір, засуджений, хай і справедливо (принаймні з позицій закону), на смерть. Ще менш простимим із загальнолюдської точки зору є те, що Никодим байдуже сприймає трагічну долю матері й сестри,

спричинену діями Сидора: «Коли виселяли його матір і сестру, він не прийшов до них, бо ніякої потреби в тому не відчував» [5:137].

Проблематика родинних стосунків активно сприяє появі в романі рівня підтексту. Унаслідок цього образи героїв набувають подвійних конотацій, коли позитивний на сюжетному рівні персонаж може бути побачений у новому світлі – як втілення типового на той час і спричиненого соціальними процесами духовного занепаду, зречення одвічних моральних цінностей. Отже, при цілісному аналізі твору на перший план у «Хлібній ріці» виходить проблема спотворення людських стосунків ідеологічними чинниками, катастрофічний вплив суспільних процесів на сферу приватного життя.

На філософському рівні проблемної парадигми роману особливої ваги набуває переплетена з попередньою проблема матеріального й духовного в житті людини. Матеріальне й духовне благо цікавлять автора як одвічні антитези, що підкреслюють концептуальну різницю в пріоритетах героїв – представників різних поколінь – і пов'язуються з проблемою самотності як наслідку відсутності «добра душі». Цей аспект прямо реалізується в роздумах і словах діда Бараболі, який намагається знайти відповідь на питання щодо трагічних відмінностей у житті своєму і свого сина: «Батько твій поневірявся у наймилах, його визискувано й бито, але він не мав на сумлінні своєму гнобительства, зневаги до людей ... І було добро душі моїй...» [5:7] – «А ти дійшов багатства, ... але немає тобі добра, бо ти один», «Ти одцурався близьких і приятелів задля багатства, ... а добра душі твоїй не було» [5:8]. Показово, що саме дід є носієм традиційної мудрості українського народу.

Протиставлення справжності й фальші пов'язане з мотивом життя як театру, наявним у багатьох творах О. Слісаренка. Він, з одного боку, виникає завдяки застосуванню до подій і осіб понятійного ряду з лексем на позначення театральних реалій (комедія, драма, роль, ін.): «в хлопця якась інтимна драма» [5:135], «ніяково було Никодимові та по цій «комедії», як він назвав виступ Одарки» [5:157], «їх роля скінчена» [5:125]. З другого боку, ототожнена з фальшивістю театральність подій передається опосередкованими чи прямими вказівками: «у хаті було багато такого, що не вживалося, а стояло напоказ

людям» [5:7], «треба вже й собі пошануватися, хоча б поверхово» [5:63].

Ще одну ланку проблематики «Хлібної ріки», пов'язану з попередньою через ідею природності й неприродності, становить протиставлення природи та людського житла. Вони постають відповідно як втілення одвічної гармонії світу й дисгармонійності людського буття (подібну ситуацію бачимо в «Чорному ангелі»): «після свіжого дощового подиху на нього пахнуло слизькими випарами задушливого житла» [5:6], «він сам, не здаючи собі справи, пішов до ставу. Там він сів на пеньку над чорною непорушною водою і сидів, як зачарований. Аджеж він стає людиною» [5:108–109]. Отже, природа дозволяє людині бути собою, відкинути все неістотне, гармонізує її внутрішній світ.

Зображення природи у творі тісно переплетене із змалюванням селянської роботи. Проблема праці в романі постає в кількох аспектах. Протягом твору її поетизовано й романтизовано: «День котився по блакитному полю неба і зеленими землі потужною машиною праці та звитяжства» [5:176]. За допомогою звичної роботи людина відчуває себе молодою, потрібною, повноцінною, особливо якщо ця праця передбачає тісне контактування з природою: «Старий повернувся до своєї старої професії і як людина, що довго була в стані вимушеного нічев'я, виявляв надмірну енергію» і «гордо пішов вулицею» [5:104]; він «відчував себе помолоділим, цей старий» [5:104], а поля «привітали старого чередника прозорими далями» [5:105].

Проблема праці у «Хлібній ріці» має ще один ракурс, пов'язаний із шляхами її полегшення за допомогою техніки. Автор висловлює позитивне ставлення до технізації, вказуючи на ймовірне збільшення ваги техніки в житті нового суспільства. Так, показано великий інтерес селян до трактора: «подалися на Розлоге трактора зустрічати... На Розлоге трактора привезли, що народу пішло – сила!» [5:14]. Зображення письменником рівня технізації праці мало на меті також протиставлення минулого й майбутнього – з наголошуванням неухильного покращення й раціоналізації сільської роботи: «Колись в панських маєтках в пилюзі і мряці робітники лантухами переносили зерно на віялку, що її крутили руками дівчата ... дикунська техніка! В нашому господарстві все буде раціоналізовано, максимум роботи перекладено на машини» [5:136].

Як сила, що відриває людину від природного перебігу життя, у романі постає війна, хоч і набуває тут нового ракурсу. Якщо в інших творах О. Слісаренка війну показано як абсолютне зло, то у «Хлібній ріці» в уяві декого з героїв наявна диференціація – в залежності від мети воєнних дій: «І постали в його уяві труднощі війни, тяжке виснаження й пригноблення в умовах старої армії. ... люди чотири роки чекали нетерпляче кінця війни, а коли треба було повертатися додому, пішли знову на війну, і то добровільно» [5:80].

Можемо зробити висновок, що в Слісаренковому романі «Хлібна ріка», написаному в часи жорстких цензурних заборон, наявна доволі розгалужена проблемна парадигма, хоча деякі її рівні й напрямки подані опосередковано, приховано, перебувають у підтексті твору. Домінантними є проблеми, пов'язані із суспільно-політичним буттям соціуму (революція, війна, зміна історичних епох, побудова ідеального суспільства), релігією як формою орієнтування людини у світі, а також проблема конфлікту поколінь, підміни вічних цінностей новою ідеологією та співвідношення духовного й матеріального. Майстерне використання О. Слісаренком підтекстового втілення власних поглядів у творах різних жанрів становить перспективний напрямок подальших досліджень.

Література

1. Безхутрий Ю. М. Хвильовий : проблеми інтерпретації / Ю. М. Безхутрий. — Х. : Фоліо, 2003. — 495 с.
2. Гундорова Т. Соцреалізм як масова культура / Т. Гундорова // Сучасність. — 2004. — № 6. — С. 52—66.
3. Дзюба І. Література соціалістичного абсурду (твори українських радянських письменників 30-х років про індустріалізацію, колективізацію, розкуркулення, голод) / І. Дзюба // Сучасність. — 2003. — № 1. — С. 88—112.
4. Мелетинский Е. М. От мифа к литературе / Е. М. Мелетинский. — М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. — 170 с.
5. Слісаренко О. Хлібна ріка / Олекса Слісаренко. — Х. : Рух, 1932. — 188 с.
6. Слісаренко О. Чорний ангел / Олекса Слісаренко. — Х. : Книгоспілка, 1929. — 259 с.